

ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ АКАДЕМІКА О. П. МАРКЕВИЧА (1905—1999)

І. А. Акімов, В. О. Харченко

Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України, Київ

Олександр Прокопович Маркевич — видатний український вчений, фундатор паразитології, гідропаразитології та іхтіопаразитології в Україні, організатор науки й талановитий педагог — народився 19 березня 1905 р. на Білоцерківщині в багатодітній родині. Інтерес до природи пробудив у Олександра Прокоповича сусіда — Карпо Запара. Його садиба спускалась до великого ставка. Дід Карпо, мисливець та рибалка, добре знав життя тварин і багато розповідав про них своєму маленькому співбесіднику. Пізніше, в роки навчання в педагогічному технікумі (1921—1925 р.), інтерес О. П. Маркевича до живої природи, до наукових спостережень був помічений і розвинутий викладачами, серед яких були В. П. Лінник — фізик (у 30-ті роки — професор, а потім академік), М. Гродзинський — ботанік (батько київських академіків Гродзинських), Ю. Я. Будяк (Покос) — викладач української мови та літератури, відомий український письменник, Ф. Д. Великохатько — зоолог, за порадою якого Олександр Прокопович почав вивчення риб р. Рось.

По закінченні технікуму, після нетривалої роботи шкільним учителем, у 1926 р. Олександр Прокопович вступив на перший курс біологічного відділення професії Київського університету, тоді Вищого інституту народної освіти (ВІНО), де в той час працювали І. І. Шмальгаузен, Н. Г. Холодний, М. М. Воскобойников, В. М. Артоблевський, Л. С. Берг. Навчання О. П. Маркевич поєднував з роботою на Дніпровській біологічній станції Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) під керівництвом професора Д. Е. Белінга.

У 1930 р. О. П. Маркевич успішно закінчив Київський університет, і вчена рада рекомендувала молодого дослідника до аспірантури. У Києві, однак, аспірантської вакансії з паразитології не виявилося. Олександр Прокопович був направлений до Ленінграда в Іхтіологічний інститут Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна (ВАСГНІЛ), де його зарахували до аспірантури при Лабораторії паразитології й хвороб риб. Науковим керівником починаючого науковця став завідувач лабораторією, відомий зоолог, професор В. О. Догель. За пропозицією керівника О. П. Маркевич приступив до розробки складної й тоді маловивченої групи — паразитичних веслоногих раків. Багатий матеріал дозволив молодому вченому описати ряд нових видів і родів, внести істотний вклад у вивчення філогенії й еволюції цих паразитів, розробку системи. Після дострокового закінчення аспірантури, 16 листопада 1931 р. Олександр Прокопович був зарахований на посаду старшого наукового співробітника Іхтіологічного інституту, незабаром перейменованого на Всесоюзний науковий інститут озерного й річкового рибного господарства. У цьому інституті О. П. Маркевич розпочав систематичне вивчення хвороб риб у ставкових господарствах.

Одночасно він займався педагогічною діяльністю — з 1931 по 1935 р. читав курс лекцій хвороб риб у Ленінградському рибпромисловому технікумі. У 1933 р. працював доцентом кафедри біології Ленінградського хіміко-техно-

логічного інституту харчової промисловості. У січні 1934 р. Всесоюзний комітет з вищої технічної освіти при ЦВК СРСР присвоїв йому вчене звання професора. Тоді ж О. П. Маркевич захворів на астму, тяжкі напади хвороби підсилювалися через вологий клімат Ленінграда. В 1935 р. Олександр Прокопович за запрошенням академіка І. І. Шмальгаузена, директора Інституту зоології й біології ВУАН, повертається до Києва й очолює Секцію морфології безхребетних цього Інституту, а з 1937 р. – Відділ паразитології, до складу якого ввійшла Секція. Одночасно він починає викладацьку діяльність у якості завідувача кафедрою зоології безхребетних Київського університету.

Розгортається робота з дослідження фауни, систематики, екології паразитів риб, вивчення паразито-хазяїнних відносин, хвороб риб і методів боротьби з ними. Широка програма досліджень, нестача фахівців і спеціальної літератури, відсутність методичних посібників, визначників, монографій вимагали від О. П. Маркевича великої напруги. Він вивчав різні групи паразитів риб, досліджував риб як джерело гельмінтозів людини. Однак основну увагу в довоєнні роки вчений приділяв паразитичним веслоногим ракоподібним. Олександр Прокопович публікує ряд статей, монографій і насамперед «Сорерода parasitica прісних вод СРСР» (1937), що містить основні матеріали докторської дисертації, захищеної в 1939 р. У зібраній ним колекції виявилось більше 200 видів ракоподібних, з яких 42 види, 12 родів та 2 родини – нові. У 1940 р. розпочалася робота з підготовки підручника «Курс систематики безхребетних». До авторського колективу ввійшли: професори Д. Є. Белінг, О. М. Д'яков (Ленінград), Г. О. Клюге (Ленінград), В. В. Редікорцев (Ленінград); доценти С. М. Крашенинников, Г. І. Шпет; кандидат біологічних наук С. С. Смирнов (Ленінград); асистенти Б. Н. Мазурмович та О. Ф. Кришталь. Роботу з підготовки підручника перекреслила війна. Коректура підручника, рукопис докторської дисертації, інші праці загинули у період окупації Києва фашистами.

На початку Великої Вітчизняної війни О. П. Маркевич працював у Саратовському інституті мікробіології та епідеміології, а вже через місяць, наприкінці серпня 1941 р., переїхав до Уфи, куди була евакуйована Академія наук УРСР. Він зайняв колишню посаду завідувача відділом паразитології Інституту зоології та працював за сумісництвом на Башкирській науково-дослідній ветеринарній станції.

У Башкирії О. П. Маркевич переключився на вивчення паразитів і паразитозів сільськогосподарських тварин, розпочаті ним ще у Києві. Робота на дослідницькій станції, пов'язана з ветеринарно-санітарним наглядом і боротьбою з масовими епізоотіями, що поширилися в умовах воєнного часу, вимагала глибоких ветеринарних знань і практичних навичок. Олександр Прокопович оволодів спеціальністю ветеринарного лікаря, що його давно приваблювала. Пізніше ветеринарний досвід допоміг О. П. Маркевичу успішно організувати боротьбу з паразитозами свійських тварин на Україні і працювати на кафедрі паразитології та інвазійних хвороб Київського ветеринарного інституту, якою він керував протягом 1945–1950 рр. Крім наукової, Олександр Прокопович виконував значну консультативну й суспільну роботу. Восени 1943 р. Академія наук УРСР була переведена до Москви, де О. П. Маркевич працював у Всесоюзному інституті гельмінтології, керованому академіком К. І. Скрябіним.

Наприкінці березня 1944 р. співробітники Академії повернулися до Києва. Відновлюються іхтіопаразитологічні дослідження. Результати експедицій у басейнах Дніпра, Дунаю, Дністра й ін. рік України узагальнено у монографії «Паразитофауна прісноводних риб Української РСР» (1951). У Відділі паразитології під керівництвом О. П. Маркевича розширюються дослідження паразитів і паразитозів домашніх ссавців і птахів. Колективом відділу розроблено зовсім новий комплексний підхід до вивчення паразитів свійських тварин, сформовано

уявлення про паразитологічну ситуацію. Результати цих досліджень відображені у колективній монографії «Методи вивчення паразитологічної ситуації», що витримала два видання і була перевидана за кордоном. Ця робота значно посилилася в період, коли Олександр Прокопович очолив кафедру паразитології й інвазійних хвороб Київського ветеринарного інституту.

Окрім турбот щодо організації роботи відділу паразитології, кафедри зоології безхребетних та паразитології, на плечі О. П. Маркевича як проректора по науці лягли важкі обов'язки з відновлення наукового життя професорсько-викладацького колективу Київського університету. Ці обов'язки значно ускладнювалися тим, що від рук загарбників загинули дослідницькі лабораторії, кабінети, скарби музеїв, бібліотек, архівів, підготовлені до друку праці вчених.

У перші повоєнні роки одним з основних напрямків наукових пошуків О. П. Маркевича стають теоретичні проблеми загальної паразитології. В 1950 р. виходить його фундаментальна праця «Основи паразитології». Дослідження О. П. Маркевича з філогенії знайшли відображення в навчальних посібниках «Філогенія тваринного світу» (1953, 1964), «Розвиток тваринного світу» (1957). Внесок О. П. Маркевича в розвиток зоології й паразитології знаходить широке визнання: у 1948 р. його обирають членом-кореспондентом АН України, а в 1957 – академіком АН України.

У 60-і роки діяльність керованого О. П. Маркевичем колективу водних й «навколоводних» паразитологів значно активізувалася. Під кінець десятиліття ця робота була доповнена еколого-фізіологічними й біохімічними дослідженнями цестод риб. Ці дослідження розширилися ще більше після створення О. П. Маркевичем в Інституті гідробіології АН УРСР відділу гідропаразитології (1970) з трьома лабораторіями: іхтіопаразитології, паразитології водних безхребетних, екологічної фізіології й біохімії гельмінтів риб. У відділі було розпочато вивчення паразитичних червів амфібій, ролі водоплавних птахів у циркуляції гельмінтів і значення паразитозів у біогідрощенозах дніпровських водойм.

Об'єднання двох відділів: паразитології (Інститут зоології) і гідропаразитології (Інститут гідробіології) і створення Сектору паразитології (1973) стало новим етапом у творчій біографії О. П. Маркевича. Під його керівництвом почали розвиватися комплексні паразитологічні дослідження. Ці дослідження послужили матеріалом для обґрунтування й розвитку концепції паразитоценології як нового інтегрального напрямку паразитології. У ряді статей О. П. Маркевича розроблено концептуальні положення цієї науки, її поняттєвий апарат, проблематику, методи досліджень. Розвиток теоретичних основ паразитоценології сприяв об'єднанню зусиль зоопаразитологов, мікробіологів, вірусологів, мікологів як медиків, так і ветеринарів.

Величезну роль відіграв академік О. П. Маркевич в координації досліджень паразитологів України з найактуальніших проблем паразитології, зокрема боротьби з паразитарними хворобами людини й тварин. З цією метою та за його ініціативи створено Українське наукове товариство паразитологів, перша конференція якого відбулась у 1945 р. Одночасно з поновленням наукових досліджень у керованих ним лабораторіях Олександр Прокопович прагнув залучити до паразитологічних досліджень співробітників інших установ і вищих навчальних закладів республіки. Паразитологи різного профілю виявили готовність до об'єднання з метою координації науково-дослідних робіт і ліквідації відставання, дрібних тем, безцільної фактографії, неактуальних тем і низькопробних публікацій. З ініціативи Олександра Прокоповича була скликана представницька Перша конференція паразитологів України, на якій він виступив з доповіддю про стан і завдання паразитологічної науки в республіці, про необхідність організації наукового товариства паразитологів УРСР. Конференція обрала правлін-

ня товариства на чолі з О. П. Маркевичем і прийняла статут. За 60 років свого існування товариство внесло й вносить великий вклад у розвиток паразитології в Україні.

Наукові інтереси О. П. Маркевича були надзвичайно багатогранними. Чимало його статей присвячено питанням філософії, теорії пізнання, методології наукових досліджень, вивченню історії вітчизняної біології, паразитології, зоогеографії.

Роботи в області екологічної паразитології були значно посилені після організації Сектора паразитології (6 лабораторій) при Інституті зоології АН УРСР. Перед об'єднаним колективом було поставлене завдання підвищити науковий рівень паразитологічних досліджень експериментального, теоретичного й прикладного характеру.

У цей час О. П. Маркевич займався також питаннями екологічної класифікації явищ паразитизму. Він розробив ієрархію екопаразитарних систем у межах біоценозу, що, безсумнівно, сприяло плануванню й поглибленню паразитологічних досліджень, аналізу й синтезу отриманих результатів.

Академік О. П. Маркевич завжди вів велику науково-організаційну роботу. Багато років він був завідувачем кафедри зоології безхребетних Київського університету, кілька років проректором Київського університету, заступником директора й директором Інституту зоології, академіком-секретарем Відділення загальної біології АН, членом Президії АН України, членом вчених рад науководослідних інститутів Києва, Москви, членом президії Всесоюзних товариств протозоологів, зоогеографів, гельмінтологів, Московського товариства дослідників природи. Багато років О. П. Маркевич працював у редакційних колегіях журналів «Паразитологія», «Вісник зоології», «Гідробіологічний журнал», «Доповіді АН УРСР», «Медична паразитологія», входив до складу редколегій міжнародних журналів — «Angewandte Parasitologie», «Folia Parasitologica», «Hydrobiological Journal», редагував численні праці різних з'їздів, нарад, конференцій з паразитології, екології, зоології. Особливо слід зазначити величезну роботу О. П. Маркевича з написання й редагування статей з біології у виданнях Української Радянської Енциклопедії, і його багаторічну працю зі створення наукової зоологічної номенклатури.

У 1993 р. вийшла друком його велика робота «Історія вивчення паразитофауни риб України», що узагальнила всі відомості про іхтіопаразитологічні роботи, виконані в Україні, починаючи з першої публікації 1836 р.

О. П. Маркевич відомий науковій громадськості і як автор робіт з філогенії тваринного світу. Він написав кілька науково-популярних книг про походження й розвиток тваринного світу. Багато років Олександр Прокопович викладав курс філогенії тварин і видав навчальний посібник із цього курсу. За книгу «Філогенія тваринного світу» він одержав премію й диплом Президії АН УРСР.

За роки педагогічної діяльності О. П. Маркевич створив велику школу паразитологів-екологів, підготував сотні висококваліфікованих зоологів та ветеринарних фахівців. Понад сто його учнів захистили кандидатські й докторські дисертації, стали відомими вченими. Олександр Прокопович створив і багато років очолював українську паразитологічну школу, що визнана в усьому світі. Чимало вчених Болгарії, Китаю, Польщі, Чехії, Словаччини, Єгипту вважають його своїм учителем.

Значний внесок зробив О. П. Маркевич у вивчення проблем історії вітчизняної біології, особливо розвитку цієї науки в Україні. Слід зазначити складну і відповідальну працю зі створення тримовного зоологічного словника. Олександр Прокопович створив першу російську й українську наукову номенклатуру, віддавши цій роботі 20 років творчого життя. Вихід словника у світ — велика подія в зоології.

Важливу роль у розвитку вітчизняної зоології зіграли зоологічні, фауністичні та екологічні конференції, в яких О. П. Маркевич завжди брав активну участь.

У 1964—1965 р. О. П. Маркевич працював в Арабській Республіці Єгипет, де викладав курс екологічної паразитології в Каїрському університеті. Вдруге він потрапив до Єгипту у 1966—1967 рр. за запрошенням Вищої наукової ради АРЕ. За плідну роботу з розвитку науки й підготовку наукових кадрів в АРЕ О. П. Маркевич був нагороджений орденом «Знак Пошани».

Широкий діапазон науково-організаційної й суспільної діяльності О. П. Маркевича. У різні роки він був проректором з наукової роботи Київського університету та головою вченої ради біологічного факультету; дійсним членом Київського та Московського товариств дослідників природи; членом бюро, заступником голови й виконуючим обов'язки голови бюро Відділення біологічних наук (1952—1961), членом Президії АН УРСР, академіком-секретарем Відділення загальної біології АН УРСР (1970—1972), заступником директора (1946—1948) і директором Інституту зоології АН УРСР (1948—1950). О. П. Маркевич був членом президії й секції біології Комітету з Ленінських премій при Раді Міністрів СРСР, членом Міжнародної комісії з протозоології, головою Наукової ради біологічного відділення АН УРСР з проблеми «Фауна України», головою секції природознавства Науково-методичної ради Міністерства освіти УРСР, членом Комісії з історії вітчизняної науки й техніки АН УРСР та ін. Він також керував різними комісіями, був членом наукових рад багатьох науково-дослідних установ і вищих навчальних закладів, редагував наукові видання й навчальні посібники.

Широта інтересів і глибока ерудиція О. П. Маркевича дозволили йому зробити вагомий внесок у становлення і розвиток енциклопедичної справи в Україні. Він був серед тих, хто заклав науково-методичні основи Української Радянської Енциклопедії, брав безпосередню участь на всіх етапах складного процесу створення й редагування статей з біології для УРЕ, написав багато оригінальних статей для Української Радянської Енциклопедії, Української Сільськогосподарської Енциклопедії, Великої Медичної Енциклопедії.

Життєвий шлях Олександра Прокоповича Маркевича — це роки напруженої творчої праці, які принесли йому визнання наукової громадськості та дозволили по праву зайняти чільне місце у світовій біологічній науці. У діяльності академіка О. П. Маркевича яскраво виявилися видатні риси талановитого вченого, чудового педагога й організатора науки. Його величезна наукова спадщина і в наш час відіграє велику роль у розвитку сучасної біології.